

НАРОДНА КЊИЖЕВНОСТ НА БАЛКАНУ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА ХУМАНОСТИ

Фолклорната литература на Балканите како пазител на хуманизма

FOLK LITERATURE IN THE BALKANS IN THE FUNCTION OF PRESERVATION OF HUMANITY

Great artistic values of folk literature, stressed by many researchers and scholars studying folk treasures, contribute to the preservation of the national identity through careful teaching analysis and also encourage international cooperation, contribute to the development of positive personality traits such as benevolence, humanity, tolerance, justness, truthfulness etc.

Valuable folk literary creations in the Balkans with their poetic words of talented folk story-tellers, supported by ages-long folk wisdom and experience, teach mutual esteem, respect, tolerance, empathy for other people's feelings and situations, compassion, all of which ensure the development of an accomplished, rich-in-spirit, noble, morally strong, humane and tolerant personality of a young person in the process of formation.

The paper deals with the values of folk literature in the Balkans and the possibilities it offers for the education of a humane personality, which contributes to humanization of dehumanized world we live in today.

Keywords: Balkan folk literature, values, student, reception, positive characteristics, humanization.

*Оно што деца и млади науче, касније постане суштина
друштвених односа. Ако желимо бољи свет,
образовање у својој суштини мора да се бави
људским вредностима.*

Жак Делор (из Извештаја
међународне комисије за образовање за 21. век)

Увод

Крупне и брзе друштвене, привредне и индустријске промене, које карактеришу 20. и 21. век, нагли развој науке и технике, снажан утицај савремених медија, измењени погледи на процес васпитања и образовања, значајно су утицали на место, улогу и значај школе у развоју личности савременог човека. Глобализација, која је захватила све области живота савременог друштва, постала је доминантан процес који умногоме нарушава и угрожава национално и културно наслеђе многих народа намећући нове „вредности“ и нормe понашања. Сталне реформе образовања условиле су запостављеност васпитне функције школе, значајну измену дидактичко-методичке основе васпитно-образовног процеса, промене односа међу људима. Дошло је до маргинализовања хуманистичких компоненти у образовању, уситњености знања, без неопходног ширег и дубљег разумевања и критичког сагледавања, са тежњом да се удовољи захтевима и

потребама производње и тржишта („знање као роба“) (Ђорђевић 2011), чиме се доводи у питање развој позитивних особина личности неопходних за опстанак човечанства, међу којима и хуманост.

Савремена породица, као и школа, притиснуте снажним друштвеним променама и динамичним темпом живота, свесно или не, запостављају васпитну улогу. У „трци“ са временом и „борби“ за знањем, информацијама које постају највећи ресурс данашњице, недовољно пажње посвећује се васпитању личности детета, формирању позитивних особина, способности да се разуме други, да се осете његове потребе. Циљ овако организоване наставе у школама није појединац који располаже неопходним васпитањем, образовањем, *културом и правим вредностима* (подвукла Б. С.), већ конформистички усмерен грађанин.

Посебан значај и улогу у васпитању хумане личности ученика имају друштвене и моралне вредности. Поглед у прошлост и анализа друштва данас указују да вредности нису апсолутне, већ релативне категорије, које зависе од тумачења одређене епохе, одређене друштвене групе. Међутим, упркос томе неке вредности су се одржале током времена, током дугог историјског развоја, па се могу сматрати универзалним. Међу таквим вредностима су и вековима провераване животне истине и мудрости, поруке које собом носе дела народне књижевности присутна у читанкама готово свих народа.

1. Универзалне вредности народне књижевности

Развој личности као основни циљ савремене школе треба да се остварује кроз ваљану подршку ученику. Треба пронаћи такве садржаје, методе и поступке који ће одговарати сваком појединцу да израста као хумана личност, богатећи се духовно и формирајући исправан морални став према свету који га окружује.

Народна књижевност је одувек имала изузетно значајну улогу у моралном васпитању, изграђивању и очувању духа српског, али и других народа на Балкану. У прошлости била је посебна *животна школа*. Она је народне певаче и казиваче, искусне и мудре, талентоване људе истицала као учитеље, а слушаоце, које је најчешће чинио млађи нараштај, ученицима. Предметност те усмене школе био је живот у свим својим видовима, а основна метода – поетска реч заоденута у стих и мелодију даровитог народног приповедача. Поникао у древној старини, самородан, увек свеж и оригиналан поетски говор народне књижевности проносио је кроз време глас давнине коме су доливале свежину и снагу свакидашње ситуације и прилике у којима су живели људи различитих времена, култура и простора. Тај глас давнине увек „збори“ присним и разумљивим речником и моћно потврђује најпримамљивије чудо књижевне уметности – *да њене поруке не застаревају и имају шта да кажу свим људима, у свим временима и на свим просторима* (подвукла Б.С.).

Врсте народне лирике, епике и драме чувају сабрано, преврело и згуснуто народно искуство о човековом личном и породичном животу, о међуљудским односима који треба да се заснивају на љубави и племенитости у духу срећне јеванђељске идеје: *Љуби ближњега свога као самога себе*. Као специфична поетска историја, народна књижевност је учила чојству, јунаштву, родољубљу, али и братољубљу, истрајно опо-

мињала и осуђивала колики грех човек чини себичношћу, охолошћу, похлепношћу, издајством и кукавичлуком. Усмене књижевне творевине изражавају колективни дух. На нивоу идејно-садржинске структуре и по врсти различита, дела народне књижевности исказују исти став према вредностима које је колектив сматрао битним или према појавама које осуђује. Из угла савременог тренутка народна књижевност се може читати као кодекс понашања, врлина и мана што је од посебног значаја за хуманизацију дехуманизованог друштва данашњице.

Увиђајући духовне сродности са древним народним ствараоцима савремени читалац је дариван оним што му само књижевност може пружити – снажним уметничким доживљајима утемељеним на сазнавању и откривању провереног вишевековног животног искуства садржаног у овим делима. То искуство му помаже да боље разуме себе, али и друге, живот уопште; да решава многе егзистенцијалне проблеме и загонетке које ће га трајно опседати, јер су саставни део људске судбине.

Велики заговорник народног блага у Србији Вук Караџић успео је да, упркос бројним недаћама, прикупи и учини и данас доступним народне мудрости. Образовни системи других народа, такође, велику пажњу посвећују народној књижевности због њене непроцењиве уметничке вредности, али и чињенице да је усмено благо било подстрек за изворно стваралаштво многих великана књижевне уметности. Тематски разноврсна народна књижевност представља непресушни извор са кога би се напајале и будуће генерације вековним искуством, мудрошћу, истинском лепотом и непролазном вредношћу у естетском, духовном и моралном смислу.

Атмосфера неопходна за оптималан индивидуални развој појединца може се постићи ако и сам наставник има: поверење у ученике, циљеве и задатке поставља сваком појединачно, помаже сваком, осећа и прихвата расположење групе, сарађује са њом, отворено изражава шта осећа, уживљава се у осећање сваког појединца (Вилотијевић 2008), дакле, функционише као саставни део тог колектива чиме истовремено развија осећај хуманости код својих ученика. Дела народне књижевности су веома погодан садржај за креирање овакве атмосфере на часу, у раду и животу уопште. Кроз ликове које срећемо у њима можемо уочити да се одавнина неговало поверење у млађе, показивало изразито поштовање према старијима, усвајао проверен систем вредности и неговала животна филозофија мудрог народног човека. Водило се рачуна и о добрим суседским односима, јер је *добар комишија кошуља до колена*. Доказе тога наћићемо у делима народне књижевности заступљеним у читанкама земаља на Балкану. Анализа обухвата читанке издавача у Србији, Бугарској и Македонији.

2. Хуманост као битна одлика народне књижевности на Балкану

Хуманост је била битна одлика човека прошлости, што данас најчешће није случај. О томе сведоче бројни наслови у медијима којима смо окружени. Човек прошлости је имао хуман однос према свему, почев од природе, преко биљака, животиња, других људи. Хумани однос према природи, као неумољивој сили која може све и од које зависи опстанак света, говори о свести човека прошлости да је немоћан у поређењу са њом (што и данас потврђују многе природне катастрофе које се дешавају широм света,

пред којима човек остаје нем упркос напретку науке и технике). Огромна жеља да је умилостиви, приближи јој се и придобије њену наклоност, макар за годину дана, у прошлости је била веома изражена. Читајући и обрађујући дела народне књижевности, пре свега обредне лирике, ученицима се нуди могућност да схвате и разумеју међузависност човека и природе, његов став према природи, хумани однос према биљкама и животињама ради очувања саме природе, али и опстанка човечанства.

Кратка као дечје осећање, лирска *народна песма* представља веома значајан део књижевног блага српског, али и других народа. Својим изражајним могућностима, структуром и обимом, веома је погодан облик изражавања најразличитијих човекових осећања и расположења, реаговања на свет и природу која га окружује. Песма је била интимни дневник у који је човек бележио све своје радости (*Трпетапа трпетаљка*, *Мајка Јову у ружји родила*) и туге (*Јеленче*), сва ведрa расположења (*Кујунџија* и *хитропреља*, *Надџњева се момак и девојка*, *Женидба вратица подунавца* - српска народна песма или *Куси врабец и невеста подмрежица* - македонска народна песма, стр.121), али и животне тегобе и бриге. Народна лирска песма тематски је разноврсна, посвећена сваком већем празнику (*Божих*, *штапом Бата*), важнијем свецу, битнијој појави у животу обичног човека. Народ је у току робовања под непријатељем оживео старе паганске обреде и обичаје као духовно наслеђе из ранијих времена и с љубављу их неговао као своје национално обележје. Зато се у обредној и обичајној лирици најбоље сачувало много појединости из реалног живота у низу слика које су проткане представама из света фантазије. Песничка жица негована вековима није се кидала све до нашег времена.

Велики број лирских песама има за предмет различите породичне односе: љубав брата према сестри, љубав сестре према брату (*Двије сеје брата не имале*, *Водено огледало*, стр. 66), родитељску љубав, нарочито материнску, али има и других осећања и расположења. Највише топлине у осећањима има у песмама које за предмет имају сестринску љубав (*Највећа је жалост за братом*). Ова љубав је толике снаге, да нема више цене и веће вредности у животу него што је брат. Братовљева смрт довољан је разлог да и сестра често оконча свој млади живот.

Родитељска љубав, као мотив лирске песме, често је опевана у породичним песмама. Као и у животу, тако и у поезији дете је велика радост за родитеља, његова утеха и нада, смисао живота и продужено сопствено постојање, па је природно што се народни певач често враћа овом мотиву. У породичним песмама често су обликовани мотиви из живота старе патријархалне задруге (*Јетрвица адамско колена*, *Зидање Скадра*) (Стојановић 2011:357). Тај заједнички живот више генерација народни песник види у свој његовој сложености и противуречностима, најчешће као срећан и идиличан, али често и тегобан (*Смрт мајке Југовића*).

У песмама о Марку Краљевићу надмоћ овог легендарног јунака, у књижевностима многих народа, према непријатељу изражена је не само у његовој физичкој снази, него и у јачини његовог ума, бистрини и мудрости, проицљивости и сналажљивости (*Крали Марко и Вила самовила* – бугарска народна песма, *Читанка за трети клас*, стр. 32-33). Он може да буде прек, срдит, бесан, плаховит, оштар, лукав, али и стрпљив,

опрезан, нежан, пажљив, благ и топао према сиротима и гладнима (*Марко Краљевић и бег Костадин*), као и према животињама (*Марко Краљевић и орао*). У стварању оваквог Марковог лика народни певач нарочито удео приписује мајци Јевросими, која клетвом гони сина да суди ни по бабу ни по стричевима и да по цену свога живота спасе онога ко је у невољи. Он је добар и нежан син, као што је добар и нежан пријатељ. Туђе патње дирну га до суза (*Марко Краљевић и орао*, *Марко Краљевић и бег Костадин*), покушава да скрене пажњу на непримерено понашање и погрешан систем вредности (*Марко Краљевић и бег Костадин*) (Стојановић 2011:357). Нежност његовог срца долази до изражаја и у односу према родитељима. Спреман је да свој живот жртвује у одбрану правде.

Народна бајка је вековна творевина која стоји на чврстим естетским принципима указујући на могућност другачијег тумачења. Главни јунак је најчешће у улози заштитника нејаких (*Биберче*, *Чардак ни на небу ни на земљи*, *Водено огледало*, 2009:6), сиромашних, обесправљених, а често и у улози жртве која на крају остварује свој животни идеал (*Пепељуга*). Увек се бори за неки узвишени циљ, за опште добро и увек има своје помагаче у остваривању тријумфа. Тематски оквир бајке је веома широк, а палета ликова и мотива богата и разноврсна. Без обзира о којој теми је реч, у свакој бајци је јасна човекова вера у победу добра, истине, правде, поштења и других позитивних особина. Та вера изражена је са толико поетске топлине и животне опожности да бајке по томе надмашују све што је човек о тој теми створио. Може човек у њима бити мали, чак и као биберово зрно (*Биберче* – српска народна бајка), његова снага је увек бесконачна, а његовом кретању нема граница не само на земљи, него и над земљом, као ни под земљом, нити има те силе која може бити толико страшна обликом и толико јака снагом да победи човека. Ако су му потребни савезници, јунак ће их добити **добротом и правдом**, што је нарочито значајно као порука. Када креће на далек и неизвесан пут, чини нам се да је увек унапред осуђен на пораз. Међутим, позитиван јунак се увек враћа као победник, јер на путу до циља чинећи добра дела и служећи правди, он стиче савезнике и побеђује хиљадоструко јачег непријатеља. То нам, како деца, тако и одраслима, улива веру и наду да попут јунака бајки верујемо и истрајемо у победу истине, правде, добра и поштења.

Своје поуздано, у горкој животној стварности, безброј пута проверено животно искуство, народ је сажео у језгровите изреке, пословице створене да буду савет будућим генерацијама. Пословице казују ширину народне мудрости, филозофију обичног човека из народа. Остаци су старе филозофије и зато се не смеју узети површно, већ пажљиво и марљиво. *Под тим пепелом сакривене су искре старе мудрости, која је у истраживању истине оштроумнија него филозофија* (Цветановић 1996). Основни начин исказивања пословица је метафора у ширем смислу речи, јер њихов језик својом рељефношћу надилази свакидашњи. По изразу згуснута и рационална пословица тежи да са што мање речи начини дубљи захват у сложену мисаону структуру човека. Многе од њих подстичу и значајно доприносе развоју хумане и племените личности младог човека те су обавезно присутне у читанкама свих народа. Следе одабрани примери:

*Где је образ, ту је и душа.
Не чини све што можеш, већ што је право.
Кад се братска срца сложе и олово пливат може.
Што не желиш себи, немој ни другоме. (Водено огледало)*

*Пријатељ в нужда се познава.
С добър другар и в зло време е весело.
Конят се познава в езда, а човекът – в дружба. (Читанка за втори клас,
Татяна Борисова и сар., стр. 71, 118).*

*Окото да ти излезе, лоша дума да не излезе.
Со пријател што може, со пари не бидува.
Со добар другар и во лошо време весело. (Македонске народне пословице,
Читанка за III отделение,
Томе Богдановски, стр. 116).*

Челаковски истиче: *Пословица је из племенита кова израђен новац с натписом и сликом, новац који милозвучно звони, те по народу из руке у руку путује* (Гавриловић 1900: у Цветановић, 1996). Оне ненаметљиво и неусиљено делују на дете које се формира, разграничава негативности; васпитавају, уче језгровитом говорењу, проширују видике. Само радом, знањем и хуманошћу могу се открити загонетни путеви, остварити тешки задаци и наизглед немогући подухвати, разумети сложени међуљудски односи.

Широко срце и топла реч граде чврсте мостове којима се премошћују све разлике и превазилазе несугласице. То потврђују и бројне народне приче присутне у читанкама балканских народа које значајно доприносе васпитању исправног односа према другоме и неговању добросуседских односа.

У *Читанци за втори клас* бугарске издавачке куће Булвест 2000, издвајамо народне приче: *Лошата дума, Врбчето и лисицата и Вълкът и свраката*.

Народна прича *Лошата дума* (стр. 46) доноси вековима провераване истине да *лепа реч гвоздена врата отвара, а човек се цени по делу, а не по оделу*. Дрвосеча се враћа код медведа који му је пре неколико година, када је залутао у планини, дао склониште. Тада га је дрвосеча дубоко увредио рекавши му да *мирише на лоше*. Увређени медвед затражио је онда да га човек удари по главу што јаче може. Сада, када се опет вратио, дрвосеча пита како је она рана коју му је нанео, на шта медвед одговара да је та рана зарасла и све је у реду са њом, осим оне ране која је остала дубоко у срцу када му је рекао да *мирише на лоше*.

-Е-е, тя ме боля, преболя, зарасна и съвсем я забравих. Ала тая дума, дето тогава ми рече, никога няма да я забравя (стр. 46).

У причи *Вълкът и свраката* незадовољни вук одлучује да напусти шуму. Смета му што за сваку кривицу у шуми оптуже њега. На питање свраке: *Ами кога идеш на друго място, куме, ще си оставиш ли тука навика и зъбите?*, вук одговара: *Брей, ти си била много глушава! Къде се е чуло и видяло навик и зъби да се оставят!* Сврака га онда

опомиње: *Като е така, дете и да идеш, няма да си добре! Навикът ти е лош и збѣтите ти са остри, та затова и всички викаат против тебе!* (стр. 27).

Народна прича *Врабчето и лисицата*, слична народној причи *Меџед, свиња и лисица* која је у српској читанци за IV разред, говори о надалеко чувеном лукавству лисице, која покушава да на непоштен начин обезбеди себи летину. Злоупотребљавајући вредноћу и марљивост врапчића, односно медведа и свиње у српској верзији, убеђује их да је подела послова око сетве, жетве и вршидбе равномерно урађена, чак да је она и највише радила, придржавајући облак (дрљајући репом), те већи део летине (скоро све) узима за себе. Међутим, *правда је спора, али достижна*, како каже народна пословица. Појављује се пас, односно мачак, који чини да лисица бежи главом без обзира, а сав род припадне ономе ко је вредно радио и поштено зарадио.

Хуман однос међу људима различите вере, боје коже, облика очију и језика слави и ромска народна прича *Градината на народите* (стр. 63) која у различитости народа види право богатство. Људи су као цвеће, што су различитији то је башта лепша, порука је ове приче.

Читанка за трети клас, аутора Румјане Танкове и сарадника у издању Просвете, међу осталим текстовима садржи и народну причу *Двамата брата* (стр. 12) која говори о несребичној братској љубави, хуманом односу, алтруизму и поштењу, када старији брат хоће да помогне млађем јер је он сам са женом, а старији има пуно деце па самим тим и више оних који могу да раде. На другој страни млађи брат сматра да њему и жени, пошто су сами, треба мање па део своје половине жита пребацује на страну старијег брата. Када су схватили да и један и други хоће да помогне другом одлучују да наставе да живе заједно, у братској љубави и слози до краја живота.

Бугарска народна прича *Дар од срца* (стр. 74) говори о најмлађем брату који постаје пастир. Три године служи код газде који на крају треба да му плати за уложени труд. Нуди му новац, који не даје од срца, и три ораха, од срца. У складу са својим патријархалним васпитањем и традиционалним системом вредности младић сматра да је вредније оно што је од срца дато, па узима орахе. Вративши се кући при сусрету са двојицом старије браће који су за три године зарадили много новца, на њихово исмевање за три ораха он посумња у свој избор и помисли да је погрешно. Браћа га наговарају да се врати и да од газде тражи новац који је поштено зарадио. На путу најмлађи брат огладни и сети се три ораха. Реши да их сломи и утоли глад. Сломи први, а из њега изађе стадо оваца. Сломи други, а оно из њега изађоше два млада, јака вола са запрегом, а када сломи трећи пред њим се указа прелепа девојка. Најмлађи брат узнемирен, пресећан пође браћи да им покаже да је заиста *дар од срца највреднији*.

И у македонској *Читанци за III отделение* Томе Богдановског у издању Просветног дела из Скопља срећемо, осим народних пословица, и индијску народну причу *Најубавите раце* која на занимљив начин истиче праве вредности у животу. На питање три младе жене са негованим белим рукама чије су најлепше, мудра старица, пошто је добила хлеб и воду од вредне сељанке са рукама потамнелим од пољских радова и јаког сунца, одговара да су: *Црнине раце на ова селанка, кои ме нахранија мене, гладна*

и куца старичка, илјада пати се поубави од вашите бели, нежни раце што ништа не работат! (стр.129).

Народно стваралаштво по својој суштини најпре и најпотпуније естетски и дубоко емоционално треба доживети. Естетски васпитни утицај и емоционални доживљај народне књижевности требало би да прати стално њену интерпретацију.

Закључак

Циљ васпитања данас требало би да буде подстицање и неговање оног што је оригинално, индивидуално у свакој личности, али и развијање емпатије, социјалне свести и осећаја за друге. Васпитање емоционалног и естетског сензибилитета у процесу тумачења књижевног дела од примарног је значаја, јер само ако су чула и емоције на којима се заснива свест, способност расуђивања и исправног поступања доведена у складан и хармоничан однос са спољашњим светом и људима око нас, може се сматрати да је формирана интегрисана, свестрана и хумана личност савременог човека.

Позивајући се на теорију естетског васпитања Хербарта Рида, која представља оживљавање Платонове тезе да уметност треба да буде основа васпитања, сматрамо да дела народне књижевности, као врхунска уметност, треба да буду основ хуманизације дехуманизованог света данас. Рид истиче да у одређивању циља васпитања постоје две наизглед непомирљиве могућности:

- *човека треба васпитавати да постане оно што јесте и*
- *човека треба васпитавати да постане оно што није*

(наведено према: Грандић 2001).

Као лек против једног од највећих зала савремене цивилизације – отуђења, које настаје услед недостатка хуманости, Рид предлаже васпитање путем уметности, а ми истичемо бројне могућности књижевне уметности, пре свега народне књижевности у васпитању човека као племените, дубоко моралне, хумане личности, прогресивног градитеља будућег света. Ученик на примерима народног стваралаштва буди и јача интересовање за моралне проблеме, снажи и изоштрава моћ естетског, емоционалног и моралног опажања, као и моралног и неморалног поступања; васпитава вољу; изграђује позитиван карактер, *постаје оно што није*.

Народно благо богат је и непресушан извор сазнања савременом човеку о прошлости, народној традицији, основама патријархалне културе која чува трајне и непревазиђене, данас потиснуте и заборављене, праве животне вредности. У чудесном поетском гласу давнине проговара човеку блиска и препознатљива људска душа која воли, пати, стрепи, нада се, верује, али и саосећа, помаже, брине, приближава другима, живи у заједници и разноликом окружењу.

Љубав према себи и другима, несебични поступци, алтруизам и пожртвованост јунака у делима народне књижевности балканских земаља емоционално јачају и духовно богате личност ученика, развијају патриотска осећања, али и негују љубав према окружењу чиме значајно доприносе развоју хуманости.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Богдановски 1998: Богдановски, Т. Читанка за III одделение. Скопје: Просветно дело.

Вилотијевић 2008: Вилотијевић, М., Вилотијевић, Н. Иновације у настави. Врање: Учитељски факултет.

Грандић 2001: Грандић, Р. Прилози естетском васпитању. Нови Сад.

Делор 1996: Делор, Ж. образовање скривена ризница. УНЕСКО: Извештај Међународне комисије о образовању за 21. век, Београд: Министарство просвете.

Ђорђевић 2011: Ђорђевић, Б., Ђорђевић, Ј. Савремени проблеми друштвеног и моралног васпитања. Нови Сад: Педагошко друштво Војводине и Виша школа за васпитаче у Вршцу.

Стојановић 2011: Стојановић, Б. Ликови у књижевним делима и ненасилно понашање ученика. Школа у природи као фактор социјализације и могућности сузбијања насиља у школи, Врање: Учитељски факултет, 353-362.

Цветановић 1996: Цветановић, В. Самостални и стваралачки рад у настави српског језика. Београд: Бодех.

Цветковић 2009: Цветковић, М. и сар. Водено огледало – читанка за III разред основне школе, пето издање. Београд: Едука.

Читанка за втори клас. Татјана Борисова и сар. Софија: Булвест, 2000.

Читанка за трети клас. Румјана Димитрова Танкова и сар. Пловдив: Просвета-Софија.